

1925 чылдың август
31-де үнүн эгелээн

ШЫН

Интеллектуал-политиктик солун

e-mail: shyntuva@mail.ru

№ 98
(17899)

2010 чылдың
август 19,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

М.Т. БИЛЧЫР

Республика Хүнүнден байырлал

Медээлер

АЗИЯ ТӨВҮ — ТЫВА КҮРҮНЕНИҢ КАВАЙЫ

• Репортаж •

Август 15 — Республика Хүнү. Найысылал Кызыл элал шинчи кирген. Эмгежок хөй чон калбаа-биле адырынче шуужуп тур. Байырлалдың эң-не кол — байырлыг митинг-хурал Эне-Сай — Енисейниң ады, ажык дээр адаанга болур, ынчангаш ындыг. Енисейниң эринде кылымал сценада ТР-ниң Чазаар-хурал хөгжүм оркестри байырлалды улам каастап,

динмиттелдир ойнап тур. Көрүкчүлөр улам көвүдөп, ады-сураа алдаржаан партия-совет ажылдарының хоочуннары, республиканың удуртукчулары, политиктик партияларның болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлери, Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш тылдың хоочуннары хүндүлүг олуттарны ээлепти.

зында эп-найырал быжыккан. Мерген угааныг, бурунгаар көрүштүг өгбелеривистиң шын шилилдезиниң ачызында амыр-тайбың күрүнеде аас-кежиктиг ажылдап-чурттап чоруурувусту миннир ужуруг бис.

Совет Эвилелиниң деткимчези-биле аныяк республика эге чылдарындан-на хөгжүлдениң шапкын агымынче шымнып, бүгү-ле чаартылгаларны харамдыгып ижиктирип эгелээн: Ильичиниң сай-гылганнары, баштайгы трактор, самолет, баштайгы заводтар, фабрикалар... Саян артындан янзы-бүрү мергежилдик кадрлар кээп, тыва арааттарга дузалажып, өөредип эгелээн.

1930 чылдарда тыва бижики тургускан. Ол чорук Тываның, оон арааттарының культуруг сайзыралына канчаар-даа аажок улуг салдарлыг болган. Ол үеде Тывага эң баштайгы тыва чолаачылар, трактористер көстүп келген. Кыска үениң дургузунда арааттарның шудургу ажылының ачызында үлетпүр, тудуг, харылзаа, мал, чер ажыл-агыйы, культура, өөредилге

бүгү чон калбаа-биле кирген. Дайын эгелээр мурнунда ТАР 1,5 миллион мал-маганныг турган болза, оон чартыын фронтуга дузаламчы кылдыр үзүп чоруткан түннелинде, Тывага 750 муң баш мал арткан. 62 муң аъттарны, 300 ажыг вагон долун янзы-бүрү белектерни арааттар чоруткан. ТАР Чазаа он бир чылдың бюджетинге дең акшаны шилчиткен. 1943 чылда ТАР бодунуң эрес-дидим 200 ажыг оолдар, кыстарын — эки турачыларны фронтуга аъткарган. А 1944 чылда Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составынче эки тура-биле бактаап кирген. Ынчангаш 1945 чылда Улуг Тирилгени Тываның чону ССРЭ-биле кады ниити тирилгези кылдыр хүлээп алган.

Бөгүн өгбелеривистиң тургузуп берген күрүнезин улам сайзырадып, Улуг Тирилгениң ачызында амыр-тайбың чурттап чор бис. 1921 чылда ышкаш Тываның чурттапчы чону күрүне тургузуунга дорт киржип турар. Бо чылдың апрель 11-де болган бүгү чоннуң референдумна кандыг күрүнеге чурттаарын

«Ада-чурттуң мурнуна ачы-хавыяазы дээш»...

шарыкчы Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолга сөстү дамчытты: «Хүндүлүг хоочуннар, чалатканнар, чаңгыс чер-чурттугларым! Республика Хүнү-биле силерге чүректиң ханызындан изиг чедирип тур мен. Төрүттүнген олганда Тываның дугайында сөстөрүни чоргаарал-биле аар ужуруг бис.

С Тываның төлдери күштүг айның-Енисейниң эринге, харлыг Саян дагларының төрүттүнер аас-кежиктиг бурун чуртувуска чоргаар-чоруур бис. Бөгүн Республиканың байырлалын 17 дүрттирип турарымыс бо.

Чыл бурунгаар бо хүнде Тыва Суг-Бажы (амгы Кочетов) бүгү Тываның Тургузукчу Азия төвү чуртка ботнаан Тыва күрүне тургускан. Ол төөгүлүг болуушкуну изаастап эрттиреринге, оон чорудуунга орус чоннуң Иннокентий Сафьянов биле Хүн нояны Монгуш Буян-оргы улуг рольду ойнаанын егелес аргажок. Чүс-чүс арда хожудаңгай, эрге-зи чок чораан биче буурай амы-даа чуртка хамаарышпас тургунаан күрүнени тургузуп,

Хүндүлүг хоочуннар байырлыг митинг-хуралда.

чуртунуң салым-чолун боттары шийтпирлээр эргелиг апарганы — төөгүлүг ханы ужуру-уткалыг болуушкун. Бүгү Тываның ол тургузукчу хуралына ТАР-ның бирги Конституциязын хүлээп алган. Ында тыва болгаш орус чоннарның аразында шериг, экономиктиг болгаш политиктиг эвилелди быжыглаарын айыткан. Ол үеде бээр ийи чурттуң аразында харылзаа, тыва болгаш орус чоннарның ара-

шапкын хөгжүлдени алган. Тайбыңга ынак биче буурай чон Совет Эвилелин бодунуң чурту, орус чонну төрөл чону кылдыр хүлээп көрө берген.

1941 чылда Ада-чурттуң Улуг дайынын немец-фашисттер эжелекчилер эгелээнде, даштыкы күрүне-лерден Тыва Арат Республика эң-не баштай ону буруу шаап, Совет Эвилелиниң бир дугаар эвилелчизи болган. Фронтуга дузаламчыже

чон боду шийтпирлеп, бир үн-биле бадылаан. Ам удавас октябрь 10-да болур соңгулдаларга база идеп-кейлиг киржиринче чонумну кыйгырып тур мен.

2011 чылда Тыва күрүнениң тургустунганындан бээр 90 чылы улуг байырлалды уткуур бис. Аңаа белекелдин эгези бөгүн салдынганы бо. Төөгүлүг ханы ужуру-уткалыг байырлалды төлөтпүү-биле

(Уланчызы 2-ги арында).

ТУРИЗМНИ САЙЗЫРАДЫРЫНГА КИРЖИР КҮЗЕЛДИГ

Россияның Ажаалга банкызының оралакчы президентизи — Чөөн-Сибирь Ажаалга банкызының даргазы Алексей Логинов Тываның турисчи төлөвилелдерин деткиринге беленин илергейлээн.

Ол дугайын Республика Хүнүндө демдегледип турда Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолга дыңнаткан.

«Сибирь регионнарына экотуризм секциязы ажыдарын, турисчи төлөвилелдерни деткирин шагдала күзөп чораан мен, оларда эко болгаш этнокультура аргалары улуг. Ол дээрже Тыва-дыр. Ол дээрже Хакасия болгаш өске-даа девискээрлер-дир» — деп, Алексей Логинов чугаалаан.

Ол Республика Хүнү-биле Тываның чонунга байыр чедирер дээш келген. Ажаалга банкызы бистиң республикада мурнуку одуругну ээлеп турар. Чурттапчы чоннуң салышкынының 60 хуузу ында шыгжаттыг, а арткан 40 хуузу — республиканың өске беш банкыларында. Чээли бээр талазы-биле база ол мурнунда, оон хуу ставказы дыка куду болуп турар.

КРАСНОЯРСК БОЛГАШ НОВОСИБИРСК ХООРАЙЛАРЖЕ

Бо чылдың сентябрь 1-ден эгелеп Кызыл-Новосибирск аразына авиарейстер, воскресеньеден аңгыда, хүннүң ужураапар. Пассажирлерге ужуруушкун үезинде байдалдар улам таарымчалыг болур болгаш билет өртээ өскерилге чок арттар.

Күстен эгелеп «Dexter» компания Кызыл-Красноярск-Кызыл болгаш Кызыл-Новосибирск-Кызыл маршруттар-биле авиарейстерни хүннүң кылырын планнаан. Ол талазы-биле дугуржулганы компанияның директорлар чөвүлелиниң даргазы Евгений Андрачкинов биле Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол ужуражылга үезинде чарганнар.

Амгы үеде Кызылдың авиакассаларында Красноярскиже самолет билединиң өртээ 5 муң 600 рубль, Новосибирскиже — 8 муң 150 рубль болуп турар. Оон самолеттарынга аргыштырылга өртээ 5 болгаш 8 муң рубль хевээр арттар деп Евгений Андрачкинов бүзүрөткен.

«Тува-Онлайн» медээлер агентилели.

Аяна БИЧЕ-ООЛ

КИДИЗИВИС АЛГАП-ЙӨРЭЭП...

Бүгү-делегей чергелиг фестиваль

Шаг-шаандан тура, Азия диптин көшкүн чоннары малдап чораан хоюнун дуюндан мыйызынга чедир чүзүн-даа арттырбайн, окта-вайн, шуптузун болбаазырадып, шуптузун ажыглалга кирип турган. Сүдүнден ак чем аймаан кылып, эддин хоолулуг кылдыр кылып чип, кежинден аът дериг-херексели өрүп, мыйыс-дуюндан бижек хыны, аяк-шынак аймаан кезип ап дээш, черле шуптузун ажыглаар турган. А эң-не кол чүве — дүгүнден олар боттарының ызыгуурдан тура чурттап келген оран-савазы — кидис өөн өйүп алып турганнар. Өгүнү ханалары хөй болган тудум оон ээлеринин бай-шыдалын оон көөр турган. Ындыг болбайн канчаар, ынаар чеже малдын дүгү киргенил, чеже кижинин күжү үнгенил.

Дүк болбаазырадып, кидис өери — аар күш-ажылдың бирээзи. Кидистен чүгө чурттаар оран-сава — өгнү эвес, а хептин, дериг-херекселдин кандыг-даа хевирлерин даарап, сырып ап болур. Ол база белен эвес күш-ажыл. Оон уржуундан ийикпе, амгы үеде дүктү болбаазыраткаш, оон кидис өйгөш, кидистен хүн бүрүнүн ажыглалынга херек чүүлдер даараар кижилер ховар апарган. Хой дүгүн октаптар безин таварылгалар тургулаар болгай.

Республика Хүнүнүн байырлалында август 14-15 хүннеринде, республикага Бүгү-делегей чергелиг кидис фестивалы болуп эрткен. Кидис фестивалы бистин республикада бир-ле дугаар эртип турары биле онзагай болган. Оон кол

сорулгазы — республикада кидис болбаазырадылганын улам хөгжүдери, оон тыва кижинин амыдыралынга кайы хире үнелиин, херегин көргүзери.

Бүгү-делегей чергелиг эрткен бо бирги кидис фестивалыга киржи-биле республикаже 4 регион-нардан делегациялар чедип келген. Республиканы оон беш кожуунда кидис кылыр ажыл-агыйлар төлээлээн. Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Эрзин кожууннар боттарының ак-ак өглерин найысылалдың Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионунун чанынга тип алган, сонуургааннарны хүлээп ап турган. Бо өглерден аңгыда Моолдун, Алтайның өглери база ында типтинген.

(Уланчызы 4-кү арында).

«Мөген-Бүрен» КУБ-тун кидистен даараан идиктерин ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол сонуурган көргөн.

АЗИЯ ТӨВҮ — ТЫВА КҮРҮНЕНИН КАВАЙЫ

Автомобиль алган өг-бүлө.

(Уланчызы 2-ги арында).

уткуулар. Сагыш-сеткил канчаар-даа аажок көдүрлүүшкүнүг бо хүнде силер бүгүдөгө, ылаңгыя улуг салгалдың хоочуннарынга аас-кежикти, кадыкшылды күзедим.

Тыва Республиканың төрүттүнген хүнү-биле, чонум! — деп, Шолбан Валерьевич байыр чедириш-кинин доосту.

Байырлалдың башкарыкчызы Москвадан Россияның Маадыры, Россияның онза байдалдар сайыды Сергей Шойгунун байыр чедирген телеграмманы бидик сагыш-сеткил көдүрлүүшкүн-биле номчуурга, диңмитиг адыш часкаашкыннары чаңгылы берди.

Үрер хөгжүмүнүн байырлыг үделгези-биле күрүнө шаңналдарын тыпсып эгеледи: «Россия Федерациясының Президентизи Д.А.Медведевтин Чарлыы-биле «Ада-чуртун мурнунга ачы-хавыазы дээш» орденниң медалының ийги чергези-биле Ада-чуртун Улуг дайынының киржик-чизи эки турачы Вера Чүлдүмовна Байлакты шаңнап тур!» — дээн башкарыкчының чоргаар үнү чаңгыланган соонда, шимээн-дааштыг адыш часкаашкыннары Енисейнин унун дургаар үр-ле чаңгыланды. Шолбан Валерьевич Кара-оол орденни фронтунун хөрээнге кадап берди.

ТР-ниң Чазааның Даргазының Чарлыы-биле Тыва Республиканың Ордени-биле Тывага көскү күрүнө ажылдакчызы чораан Григорий Николаевич Долгополовту шаңнады. Ол Новосибирск хоорайда чурттап турар, бо байырлалга кээп шыдавайн барган болду. ТР-ниң «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медалды хоочун башкы Наталья Ефимовна Мистрюковага ты-

высты. «Тыва Республиканың алдарлыг артизи» бидик атты ТР-ниң Чазааның үрер хөгжүм оркестринин удуртукчузу Тимур Дыртый-оолович Дулушка тывысты. «Тиилелгениң 65 чылы» херек демдээ-биле Сарыглар Саятыевна Тамдын-оол, Василий Оюнович Янчат олар шаңнатты.

ТР-ниң Төлээлекчилер палатаның даргазы Х.Д. Монгуш сөс алды:

— Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуларым! Бөгүн Тыва күрүнениң төрүттүнген хүнүдө агаар-бойдус безин арыг, аяс, бистин өөрүшкү-вүстү үлөшкензиг магалыг хүн-дүр. 1921 чылда бүгү Тываның Тургузукчу хуралы болуп турда база-ла мындыг аяс, арыг, хүннүн херелдери карактарны чылчырыктап турар, кайгамчык изиг хүн турган дээрзин төөгү документилеринде бижип каанын архивтен улуг сонуургал-биле номчудум. Төөгү

үе-үе болгаш-ла катап эглип кээп турар дижир болгай, шынап-ла, бистин бөгүн бо байырлалда чыгып турар черивис — Эне-Сайывыс эри база төөгүлүг чер. Бо тип каан турар өглеривис ышкаш өглерни маңаа тип каан турган, аңаа Тываның удуртукчулары чурттап, республиканы углап-баштап турганын төөгүдөн билер бис. Моол, Кыдаттын шериглери, Кочетовтун шерии Тываны долгандыр үглөп алган турар үеде, тываларга моон соңгаар кандыг угланышкын-биле хөгжүүрүнүн оруун боттары тайбын байдалга шилип алыр арганы бергени база кайгамчык чүүл-дүр. Архив материалдарын номчуп ора, бистин өгбелеривистин бурунгаар көрүштүүн, чүвени өттүр көөр мерген угааннын магадаар-дыр мен. Оларның хүлээп алганы бирги Конституцияда бижип каан чүүлдер бистин амгы Конституциявыстан ылгал чок, үндезини чаңгыс. Шын орукту часпайн, кайгамчык шилилгени өгбелеривис кылган-дыр. Бөгүн оон бээр 89 чыл эрткенде чуртувустун хөгжүлдө-сайзыралы каракка көскү-дүр. Оон бир бадыткалы — чанывыста стадионда «Кидис» фестивалында Россияның аңгы-аңгы регионнарындан болгаш даштыкыдан чурттар киржи келген. Шаанда болза тывалар мынча дээр: «Салган дүгүн хардан ак болзун, салган дүгүн демирден быжыг болзун, салган дүгүн торгу-

дан чараш болзун!». Тывавыстың келир үези чаагай дээрзинге бүзүрээр мен. Салгалдарывыс Тывавысты өгбелеривистен дора эвес удуртуп-башкарып хөгжүдөр.

Федералдыг кол инспектор А.С.Попов байыр чедиргеш, Россия-биле эгин кожа сайзырап оран ажыл-ишчи чоннуг Тывага, оон хоочуннарынга мөгейбишаан, келир салгалдар эртенги хүнге бүзүрелдиг болурун, кады демниг-де чүнү-даа шыдаар бис дээрзин бадыткады.

Туранда чурт-шинчилел музейинин эргелекчизи **Татьяна Верещагина:**

— Байырлал-биле, эргим чаңгыс чер-чурттуларым! Бистин өгбелеривис 1921 чылда кайгамчык шилилдени кылып, мерген угааннын, бурунгаар көрүштүүн бадыткаанын бөгүн чоргаарал-биле демдеглөп турар-дыр бис. «Танды-Тыва Улус» деп бот-догуннаан күрүнени ынчан тургускан. Ол чаа күрүнениң тургузукчу съездизин орус чоннун огу И.Сафьянов ажыткан, Хүн ноян М.Буян-Бадыргы удуртуп эрттирген. Оларның кайызының кириген үлүү улугул деп маргыжып канчаар, кайызы-даа хөйүн кылган. Берге үеде олар бот-боттарының холун сунчуп, демнешкен болгай. Келир чылын Тываның бурунгаар сайзыраарынга, чаа күрүнө тургузуун тургусчурунга бодунун үлүүн кириштирген тываларның кайгамчык өңнүү Иннокентий Сафьянов 100 харлаар. Ол төөгүлүг болушкуну база төлөпти-биле демдеглээр бис. Байырлал-биле, чаңгыс чер-чурттуларым!

Танды кожуун чагыргазының даргазы **Сергей Ондар:**

—Эргим чонум, хүндүлүг аалчылар!

Бот-догуннаан Тыва күрүнениң кавайы болур аас-кежик Танды кожуунун Суг-Бажы суурга таварышкан. Аңаа 1921 чылда ТАР тургустунган. Бөгүн бо-ла ышкаш байырлыг митинг ында болуп эртип турар. Оларның өмүнээзинден силер бүгүдөгө изиг байыр чедирип тур мен. А кожуунда бо хүннерде мал чеминиң белеткели, кышка белеткел, башкыларның август чөвүлел хуралдарына белеткел ажылдары кидин түлүк. Тывавыстың, Россияның келир үези дээш,

кожууннун чону кызын ажылдап, ол буянның үүлө-бодунун төлөптиг үлүг-кириер дээрзин бүзүредипт Байырлал-биле!

Байыр чедиришкенин соонда, сценаже хөй ажы өг-бүлелери — Эрбек Чиги Любовь Владимировна Баг

Танцы «Эргийиш кыстар».

болгаш Севээн Кертик-о Рада Аракчаевна Ооржа чалапты. ТР-ниң Чазааның Ш.В. Кара-оол бо өг-бүлө аазааны автомашиналарны гүүрлерин хөй чон адыш турда тывысты.

Байырлалдың улуг ко Тываның күрүнө филармония артистери эгеледи. Амыр чурттап оран араттар, Ада-Улуг дайыны, эки турачы фронтужа айттанышкын Тиилелге — шупту күүселдзүнде көстүп тур. Ылаңгыя турачыларның кижини бүр адын адаарга-ла, дээрже алар ужугуп үнүп турда, «Дуруялар» (Р.Гамзатов, дественский) деп ырыга үдө танцы көргүзүг дыка-ла ха-лыг, дээштиг, чараш-тыр. А фронтучу кырган-ава Вера Чүлдүмовна Байлактын кара-минуталарда хамык эш-өөр хевээр чуртунуп орган бо

Алдарлыг «Катюшаны» ырлажып турары.

ЫНАКШЫЛ БОЛГАШ ШЫНЧЫ ЧОРУК ДЭЭШ»

(Үлегерлиг өг-бүлелер-биле ужуражылга)

Август 15-те ТР-нің Чазак Бажыңга Тываның үлегерлиг өг-бүлелери-биле байырлыг ужуражылга болуп эрткен. Республиканың аңгы-аңгы булуңнарында ажилдап-чурттап, хөй чылдар узунда ажил-ишти, найыралдыг, өскелерге ер-чижек бооп чоруур аас-кежиктиг өг-бүлелерге иң Чазаның Даргазы Шолбан Валерьевич Карар-РФ-тиң Президентизи Дмитрий Медведевтиң аялы-биле «Ынакшыл болгаш шынчы чорук» деп медальдарны тывыска.

Ужуралда, чонунун эң хүндүткелдиг, үлегерлиг өг-бүлелерге Эрзин ко-Октябрь Оюн-оолович а Базыровна Күжүгеттер ир. Олар 4 ажы-төлдүң амыдыралдың кадык-чур-хевирин тудуп, үлегерлиг чоруурлар. Ботта-ажы-төлүндөн аңгыда, 2 уугларны база азырап

айга кожуундан Каң-оол ич база Анчымаа Санын-үлдүмнер — 4 ажы-төлдүң 7 уйнуктарының эрчим казы, кырган-ачазы. Кады а барык 50 чыл бооп үлдүмнер ажил-ижинге үлгүлүг, хөй-ниити ажил-идекейлиг кижип чо-Чоокта чаа өг-бүлениң Каң-оол Салчаковичиниң ному чырыкче үнген.

Хемчик кожуундан Олег ич база Кара Танайевна оолдар — 3 ажы-төлдүг. иктиг өг-бүлө 30 чыл кады алдыг чурттап, ажы-тө-гер-чижек болуп, оларны кижилер кылдыр кижитүрүп чоруур.

Ил хоорайдан Николай ианович база Урана на Кууларлар — 5 ажы-энерелдиг ада-иези. даа башкы эртемниг. 3 тү спорт мастерлери, яның салым-чаяаныгы — Россияны келир л номче хеймер кызының ир бижиттинген.

Хөл кожуундан Василий Өлчей база Будээнчик а Түлүш — 5 ажы-төлдү и. Оларны эки кижилер кижизидип, азырап каан элптиг өг-бүлө. Ажы-төлү ээди эртемниг, экономика да чедиштинниг ажилдап Бо өг-бүлө чаагай езу-дарны сагып, чонунга ер-чижек бооп чорууру т.

Хем кожуундан Алек-байрлайович база Любовь говна Арган-оолдар — 3 лыг. Өг-бүлениң эр ээзи лдарда автошколаның иги бооп ажилдап чораан, ылдың хоочуну. Любовь говна бичи уруглар иде 30 чыл ажилдап турар. Довурак хоорайдан Шал-өк-Каракович база Вален-ызыл-ооловна Күжүгет-өг-бүлөзи. 40 чыл иштинде кү-муңгаралды деңге и, аас-кежиктиг чурттап Олар 2 ажы-төлдүң ада-и уйнуктарының кырган-кырган-ачазы. Хөй шаңнал-дың эдилекчилери.

Довурак хоорайдан Вениа-ексеевич база Любовь Со-ловна Судер-оолдар — 2 лдүг. Аныяк өг-бүлелерге ич-кек болуп, хөй чылдарда ылга ынак, онзагай өг-бүлө

Байыр Арын-оолович база Мандыш Хуваковна Ооржактар — 6 ажы-төлдүг, буянын ада-ие. 50 чыл ишти эп-найыралдыг, өскелерге үлегер-чижек бооп чурттап чоруур. Хөй шаңнал-макталдың эдилекчилери, Сүт-Хөл кожуунун төлөптиг хамаатылары. Ажы-төлү эртем-билиг, республиканың аңгы-аңгы булуңнарында ажилдап-чурттап чоруурлар.

Тожу кожуундан Валерий Да-

гушевич база Анна Васильевна Топулдар — 5 ажы-төлдүң аас-ке-жиктиг ада-иези. Эң үлегерлиг, эп-найыралдыг, бот-боттарыңа бер-динген, ханы ынак өг-бүлө. Каа-Хем суурнуң «Болчаг» клувунун кежигүннери.

Кызыл кожуундан Сендажи Аныянович база Елена Сояновна Ооржактарның өг-бүлөзи — 3 ажы-төлдүг. 40 ажыг чыл бүзүрелдиг, быжыг туруштуг өг-бүлө бооп чурт-

Тес-Хем кожуундан Байыр, Лина Балданнарның өг-бүлөзи ужуражылга цезинде.

В.САВИНХТЫҢ тырттырган чуруу.

бооп чурттап чоруур. Өг-бүлениң эр ээзи хоорайның Өөредилге эргеле-линиң даргазы, өөнүң ишти Любовь Солун-ооловна №4 школаның баш-кызы.

Улуг-Хем кожуундан Владислав Шактарович база Марина Ан-дреевна Көшкендейлер — 2 ажы-төлдүг. Кожуунда эң хүндүткелдиг өг-бүлө, кайызы-даа эмчилер. ТР-нің Чазаның Даргазының болгаш Кадык камгалал яамызының мурну-дан хүндүлүг бижиктерин алган.

Барыын-Хемчик кожуундан Валерий Комбуевич база Валентина Донгутовна Сааялар — 3 ажы-төлдү кижизидип өстүрген. Олар шупту дээди эртемниг, чуртунун төлөптиг кижилери. Владимир Комбуевич бокс, шыдыраа талазы-биле респу-бликаның тергин ойнакчызы, Ва-лентина Донгутовна математика башкызы, РФ-тиң өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы.

Бай-Тайга кожуундан Хомушку Санчатович база Саара Хомуш-куевна Алдын-оолдар — 4 ажы-төлдүң хайыралдыг ада-иези. Олар 40 чыл иштинде аас-кежиктиг, на-йыралдыг чурттап чоруур. Өг-бүлө-ниң эр ээзи көдээ ажил-агыга бүгү назынында ажилдаан, Саара Хо-мушкуевна — күш-ажылдың хоочу-ну.

Өвүр кожуундан Николай Чол-дак-оолович база Оксана Шыы-раповна Монгуштар — 3 ажы-төлдү кижизидип өстүрген. Николай Чолдак-оолович «Саян» ансамбли-ниң танчычызы чораан. Ынчангаш уруглары база шупту уран чүүлдүн янзы-бүрү мөөрейлеринге кижип, адазының изин истеп чоруур. Ок-сана Шыыраповна — эмчи. Хөй шаңнал-макталдың эдилекчизи, «Тергин кырган-ава-2007» мөө-рейниң тиелекчизи.

Сүт-Хөл кожуундан Түмен-

ваевич база Екатерина Киим-ооловна Севектер — 4 ажы-төлдүг. 25 чыл кады чурттап, чонунга хүн-дүткелдиг, үлегерлиг өг-бүлө бооп чоруур. Валерий Даваевич — арат ажил-агылыг, Екатерина Киим-ооловна — тыва дыл башкызы. Үрө-түннелдиг ажилдап чоруур, аас-кежиктиг өг-бүлө.

Танды кожуундан Семен Чи-зенмеевич база Раиса Хакпый-ооловна Оюннарның уруглары 4. Хөй ажы-төлдүг, кызымаккай өг-бүлө. Оларын хүндүлээчел, биче сеткилдиг кижилер кылдыр өстүрүп каан. Өгнүң эр ээзи малчын, «Хүн-дүткелдин демдээ» орденниң эдилекчизи.

Танды кожуундан Петр Сер-геевич база Лариса Ивановна Ка-листратовтар — 3 ажы-төлдүң ада-иези. Кайызы-даа башкы мерге-жилдиг. Петр Сергеевич — ССРЭ-ниң хүндүлүг донору, күш-ажылдың хоочуну. Лариса Ивановна — башкы.

Каа-Хем кожуундан Валерий Чадамбаевич Ооржак база Лариса Бодаевна Кажин — 2 ажы-төлдүг. Өг-бүлениң эр ээзи Ишти херек-тер яамызының шугумунга бүгү назыда ажилдап келген. Лариса Бодаевна — Сарыг-Септин С.Т. Тока аттыг школаның өөредилге эрге-лекчизи. Боттарының ажы-төлүндөн аңгыда 2 уругну азырап чоруур.

Тес-Хем кожуундан Байыр Ба-йыр-оолович база Лина Каадыровна Балданнар — 3 ажы-төлдүг. Тес-Хем кожуунун Чыргаланды сумуунун хүндүлүг кижилери. Мал-маганны азырап, амыдыралдың берге байдалына таварышкан кады-кожа чонунга дузазын көргүзүп чоруур. «Ажы-төлге тайбың», «Школаже белеткелге дузалаш» деп акция-ларның доктаамал кижикчилери.

Кызыл кожуундан Танов Мон-

тап чоруур. Сендажи Аныянович бүгү назыда Кур-Чер суурнуң школазынга ажилдап келген. Елена Сояновна — тыва дыл башкызы. Ажы-төлү дээди эртемниг, ада-иезиниң изин салгап башкылар болган.

Кызыл хоорайдан Борис Са-рыгларович база Анна Олча-майовна Хаптактар — 2 ажы-төлдүг. Борис Сарыгларович — зоотехник, Анна Олчамайовна — башкы. Олар дузалал ажил-агыны Сүт-Хөл кожуунда тудуп турар. Ажы-төлү эртем-билиг.

«Тыва чуртувустун езулуг төлөптиг кижилери, үлегерлиг өг-бүлелери-дир силер. Республика Хүнүнде силерни үнелеп, байыр чедирип турарывыс дээрге, биске канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү-дүр. Силерниң ачыңарда кадык, бай-шыырак, бурунгаар көрүштүг күрүне болур бис. Моон-даа соңгаар аас-кежиктиг, быжыг кадыкшылдыг, бедик тура-соруктуг болуруңарны күзедим» — дээн сөстөр-биле, ТР-нің Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол оларга байыр чедирген.

Улаштыр «Тываның үлегерлиг өг-бүлелери» деп бедик атка төлөптиг болганнарны аяк шайже чаа ажыттыңан «Кызыл» кафе-зинче чалаан. Олар оон баштайгы аалчылары болган. Кафениң ээлери — Хакас Республиканың хамааты-лары Вадим Ильич база Марина Александровна Топоевтер аал-чыларны өөрүшкүлүг уткуп, хүлээп алганнар. Кызыл хоорайның төвүндө Чөөн чүк аяны-биле дерип кылган, чараш шайлааракка өг-бүлелер ажы-төлү, уйнуктары-биле аяк шайны аартап, мага хандыр дыштанган.

Бут бөмбүцү Кубокту «Автомобилист» чаалап алган

Республика Хүнүнге тураскааткан солун мар-гылдаалар Кызыл хоо-райга эрткен дыштаныр хүннерде болуп эртки-лээн. Ам оларның чамдык түңнелдерин көрээли.

Баштай бут бөмбүүнге рес-публика чемпионатынга док-таалы.

Мурнунда чылдарда кошкак эртип турган чемпионат бо чылын элээн организастыг бай-далга эгелээн. Аңаа ойнаар эки шөлдүң көстүп келгени улуг рольду ойнаан.

Спортчу ужуражылгалар Кызылга каш ай бурунгаар эгелезе-даа, оон түңнел оюн-нарын баштай сентябрь айда эрттирер кылдыр көрүп турган. Ынчалза-даа түңнел ужуражыл-галарны Республика Хүнүнде, август 15-те, эрттирер аргалыг апарган.

Чогум маргылдаа үезинде мурнунда чылдарда-ла респу-бликаның шыырак командалары деп санадып турган «Автомо-билист» (Туран хоорай) биле «Дөгээ» (Кызыл хоорай) өске командаларга бодаарга, шыы-рак белеткелдин көргүзүп, эки оюннарны көргүзе берген. Республика кубогу дээш түңнел ужуражылга база бо ийи ко-манданың аразыңга байырлал хүнүнде эрткен.

Оюннуң баштайгы 45 мину-тазы «тайбың» эрткен деп дем-деглеп болур. Ынчалза-даа ол үениң дургузунда кайы-даа тала удурланыкчызын «шинчилеп», бот-боттарының арга-шинекте-рин хынап турганы чугаажок.

Ужуражылганың ийиги чар-тыы көңүс өске байдалга — чидиг демиселге эрткен деп бо-лур. Сактырга-ла ойнакчылар-ны солупкан ышкаш болган. Ынчалза-даа оюннуң үези эвээ-жээн тудум, ужуражылганың чиди күштелип-ле орган. Шак ындыг солун, чараш оюннуң түңнелинде ужуражылганың кол үези дең — 2:2 сан-биле доозулган.

Бир-тээ, бо ужуражылга республика чемпионатының түңнел оюну болганда, маңаа тиелекчини азы дорту-биле бижирге, бо чылгы респу-блика кубогунун эдилекчизин (чемпионун) ыяап-ла илередири негеттинип турган. Маргыл-дааның шииткекчизи немелде 30 минута берип каарга, «Автомобилист» команданың ойнакчылары бүгү күжүн мөөңнөп, удаа-дараа халдап, боттарының хамык-ла мерге-жилин көргүзүп тургаш, санны мырыңай 5:2 чедир көвүдеткен.

Бут бөмбүүнге бо чылгы республика чемпиону болган «Автомобилист» команданы кубок, ойнакчыларын медаль-дар болгаш дипломнар-биле шаңнаан. Өске шаңналдыг чер-лерни алган командаларга ба-за-ла медальдарны, дипло-марны болгаш өртектиг белек-терни тывыска. Бо коман-дар удавас ТР-нің Чазаның Даргазының шаңналы дээш улуг маргылдаага база катап ужуражырлар.

Бистиң корр.

КИДИЗИВИС АЛГАП-ЙӨРЭЭП...

(Уланчызы. Эгези 2-ги арында).

Өглер иштинде дериг-херексел, идик-хеп, уруглар ойнаар ойнаарактар, херээжен кижилерниң каасталгазынга ажылгаар чүүлдерни — шуптузун бүрүнү-биле кидистен кылган. Оларның чаражын кижиге магадал ханмас. Бо бүгүнү кижиге боду холу-биле кылган деп чүве бүзүреничиг эвес. Өглер иштинде салдырган кидис чүүлдерден аңгыда, даштын база кидистен кылган чүүлдер делгелгези ажылдап турар. Ук дерилгеде Красноярск крайның Ермаковский районундан, Башкир Республиканың Хакасиядан, Моолдан база Тывадан ус-шеверлер кидистен кылган барааннарын дерээн. Башкир Республиканың төлээлери кидис кырында чураан чуруктарлыг ширтектерни, Моолдун шеверлери чымчак идиктерни, чоорганнары, бөрттерни, Ермаковскиден келген кидис идиктерниң аңгы-аңгы хевирлерин аалчыларга сонуургатканнар.

Фестивальдың киржикчи бүрүзү бодун таныштырып, солун оюн-көргүзүүн, кылыгларын база бараалгаткан. Көргүзүлгелерниң кол сорулгазы — кидисти алгап-йөрээри, ооң кижиниң амыдыралынга улуг ужу-дузазын херек кырында тодаргай кылдыр көргүзери. Эрзин кожуун ук сорулгага дүүштүр кидис өйүкчүлериң танцы-самын бараалгаткан. Чөөн-Хемчик кожуунун «Кадарда хоюм чараш...» деп ыры-биле эгелзэн ханы уткалыг оюн-көргүзүүн чыылганнар адыш часкаашкыннары-биле уткаан. Алтай Республиканың төлээлери амгы үениң модазынга дүүштүр чаңгыс-даа илиг чокка кидистен кылган идик-хеп көргүзүүн бараал-

гаткан. Олар тус-тузунда онза, чараш, шынары база тулган. «Бо кидистен кылган идик-хеп Москвага эрткен «Соңгу чүктүн эртинези» деп делгелгеге алдын медальга төлөптүг болган» — деп, Алтай Республиканың төлээзи, Ураган районунун баштыңының оралакчызы С.Н. Конунова тайылбырлаан. Фестивальдың уран чүүл талазы-биле кезээ солун болгаш чараш кылдыр эрткен.

Дараазында киржикчилер дүктү болбаазырадыр аргаларны көргүзериңе маргышканнар. Бо мөөрейге Мөңгүн-Тайгадан келген «Мөген-Бүрөн» КУБ-тун дүк хагарын көргүскени онза көрүштү көзүлгөн. Ук КУБ-тун директору С.А. Ооржактың тайылбырлап турары-биле алырга, олар бүдү-

рүлгезинде дүктен кылган чоорганнары, сыртыктарны, идик-хеп аймаан дээш, оон-даа өске дериг-херекселди кылып турар. Боттарының хоюнун дүгүн ажылгап турарлар. Дүк болбаазырадыр тускай машинаны олар Саян артындан чагыдып алганнар. Бо бүдүрүлгениң кылыгларын фестивальдың хүндүлүг аалчызы, ТР-ниң Чааан-Даргазы Ш.В. Кара-оол холу-биле тудуп, топтап көрүп, онзалал сонуургаан.

Чөөн-Хемчик кожуунун бөлүү «Өг» КУБ-ту төлээлөп чедип келген. Бо бүдүрүлгеге чери тудуг ажыл-агыйы дээш, оон-даа өске ажылдардан аңгыда, өглер база чазал, дерип турар. Өгнүн шывы — кидисти база өйүп турарлар. Чөөн-Хемчиктин төлээлери кожуунун

школаарында дүк болбаазырадырының бөлгүмнери-биле ажылдап турар, ында уругларны дүктүн баштайгы болбаазырадылгасынга өөредип турар деп чугаалап турар. Шагдан тура тыва кижиниң хой дүгү-биле амыдыралынга эргежок чугула херек чүүлдер кылып ап чораан чаңчылын бо кожуунда ам-даа уламчылап, хөгжүдүп турар деп, олар тайылбырладылар.

Эрзин кожуунун төлээлери — бөлүк хуу сайгарлыкчылар. Оларның чугаазы-биле алырга, кожуунда тускай дүк-биле ажылдап турар бүдүрүлгеге чери чок-даа болза, хуу кижилер боттарының хоюнун дүгүндөн хүн бүрүнүн ажылгалынга херек чүүлдерни кылып ап турар. Ол өгнүн ширтектери онза, чымчак кылдыр көзүлдү.

Мөңгүн-тайгажыларның дүк кагарын көрүкчүлөр сонуургаан.

Мөөрей, мөөрей...

ДОЛААНА КЫРГЫС ТИИЛЭЭН

Август 15-те Кызылга Улусчу чогаадылга бажыңың концерт залыга Республика Хүнүнге болгаш Тывада Туризм чылынга тураскааткан чараш кыстар мөөрейи «Мисс Туризм» болуп эрткен. Ооң кол сорулгазы — аян-чорук чылының кол арны болур аянныг, чараш кысты шилири.

Ол Тыва биле Россияның бүгү регионнарын, даштыкы курттарны харылзаштыралыга, оларны Тываже аян-чорук кылырынча хаара тударынга улуг рольду ойнаар ужурулуг. Ынчангаш харыскалга улуг.

Чараш кыстар мөөрейин сонуургаан чон зал долдур чылган. Ону көрүкчүлөр, артык билет дилзэн кижилер кудумчуда мырыңай эмгежок. А билет өртз — муң рубль. Ону аарзынар-даа кижиге чок. Чараш чүүлче чүткүл, чараш чүүлге сонуургал ыңдыг күштүг болуп турары ол ышкажыл.

Конкурстун жюри даргазы — Тыва Республиканың культура болгаш туризм сайыдының оралакчызы Виктория Сарылар. Жежигүннери — «Туризм империясы» турфирманың директору Анна Волкова (Красноярск), «Овадай» биче бүдүрүлгениң директору Аяна Саая (Кызыл), Алтай Республиканың Улаган районунун чагыргазының килдис начальниги Эркин Конунов, доштан скульптура кылырынга делегей чергелиг үш мөөрейлерниң тиилекчизи (Финляндия, АКШ, Швейцария) чурукчу-скульптор Рашанжав Тувшинтор (Улан-Батор).

Аңгы-аңгы национал аян кириген хептерлиг чараш кыстар Тываның турисчи «эртинелери» — «Азия төвү» тураскаал, Үстүү-Хүрээни база Пор-Бажың шивээзи дээн ышкаш онзагай, ыдык черлери-висти суртаалдап, бараалгаткан.

Туризм чылында элзэн каш аян-чорукчу маршруттар ажылдап кылдынган. Ону чон ортузунга, курттар аразынга чарлап, суртаалдаар, хамыктың кичээнгейин хаара тудуп шыдаар, аянныг, чараш, сорунзалыг

кыстар бөгүн чугула херек. Бо улуг ажыл-херекти чогударыга төлөптүг кыстар бар дээрзин мөөрей бадыйтаан. Киржикчи бүрүзү боду-нуу-биле онзагай. А кымнарыл ол дээр болза, оларның аттары бо: 1. Чаяна Түмей. 2. Долаана Кыргыз. 3. Айлаң Түлүш. 4. Амира Саая. 5. Юлия Хирбээ. 6. Буяна Серендук. 7. Долгармаа Ондар. 8. Алимаа Куулар. 9. Дарина Ховалыг.

Мөөрейниң тиилекчизи Тываның күрүне университетинин төөгү факультетинин доозукчузу Долаана Кыргыз болган. Аңаа «Лада-Калина» автомобильди шаңналга берген. Номинациялар аайы-биле тиилекчилер: Мисс «Овация» — Чаяна Түмей; Мисс «Найырал» — Буяна Серендук; Мисс «Интернет»

Мөөрейниң тиилекчизи — Долаана Кыргыз.

— Долаана Кыргыз; Мисс «Топ-модель» — Юлия Хирбээ.

Мөөрейниң киржикчилерин деткип, көрүкчүлериң өөртүп, анык ыраажылар бараан болган.

Тывавыс кыстары, шынап-ла, чараш-ла-дыр. Каш чылдар бурунгаар эртип турган чараш кыстар мөөрейи-биле бо мөөрейни деңнээр аргажок, деңнели бедиктир. Кыстарның боттарын алдынып турары — ээлгир, чараш, чоргаар. Олар сценага «сугда балык дег» хостуг. Кеткен национал хептериниң шынары, чаражы дээди чада-ны деп болур. Киржикчилер чүгле чараш эвес, а хөйүнү билер, боттарынга бүзүрелдиг, чугаа-домаа чарт кыстар-дыр дээрзин мөөрей көргүстү.

Светлана БАЛЧЫР. Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Тиилекчиге өөрч байыр чедирип тур.

Шыдыраа Студент бирги черни ээлзэн

Кызылдың дышты-нылга парыгыга Республика Хүнүнге тураскааткан шыдыраа маргыс-даазы ол-ла хүннерд болуп эрткен.

Аңаа чүгле Кызылдың эвеса кожууннарның хоорай суурларындан шыырак дээн 4 ойнакчы киришкен. Хомуда чыг чүве — бо удаа херээже ойнакчыларның саны эвээс-сес-ле кижиге болган.

Эр улус аразынга швейцар системага каш хүн иштинде уламчылаан маргылдааны түнелинде бирги черни Москва хоорайдан студент Долаана Салчак ээлзэн. Ол амгы үед шыдыраа талазы-биле тренер мергежилде өөренип тура шыырак ойнакчы болур.

Ийиги болгаш үшкү черлерни Херел Сандай-оол бил Валерий Куулар олар аразында үлешкеннер.

Байырлал хүнүнге тураскааткан маргылдааның тиилекчилеринге дипломнары, медальдарны болгаш акша шаңалдарын тывыскаан.

Бистиң корр...

ДАЧЫН-ХӨӨ

Ысырал Кызылдың «Хүреш» стадиону. Блика Хүнүнге тураскааткан 64 мөгениң и. Хүрештиң кол судьязы делегей чергелиг мастери, Атлантага болган олимпий ириңиң киржикчизи Чечен-оол Монгуш.

Чүве чүл дээрге, бо хү-
ергелештир «Хүреш» —
сеткүүлдүн дөжек дою
«Хаак» студиязының 17
йырлалдарын кады дем-
тирип турары. Кайызы-
тар коллективтери бол-
ушке ынак, хөй мөге
г, ынчангаш бо хүреш
зынга олар деткикчилеп
болду.

чоруур улуг үлүг-хуузу дээш
өөрүп четтиргенин илеретти.

64 мөгениң хүрежи. Бо хүреш-
ке Күчүтен мөге Аяс Монгуш хү-
решпээн. Ынчангаш шүглүп үнери-
ниң барымдаазы бар дээрзин
мөге бүрүзү билип турган болбайн
аан. Чоокта чаа Моолга долган-
дырыг хүрешке чемпионнап каан
Сылдыс Монгуш база кожунунче
чана бергени ол ийикпе, чогул.

Чараш арга.

ХҮРЕШТИҢ КЕЛИР ҮЕЗИ — АНЫЯКТАРДА

• Репортаж

хүүл дугайында каш сөс.
«Сүбедей» сеткүүлдүн
лгасы чон ортузунга
дың кадык-чаагай омур-
суртаалдаары, тыва
рның чедишкенин
ыштырары, тыва хүреш-
н төөгүзүн, амгы үезин
хүрештиң «аарыкчыла-
а-чаа солун медээлерни
ат-алдарлыг хоочуннар
мөгелерниң аразынга
ааны чорудуп, оларның
нүн чонга чедирери, а
тыва дылывысты, куль-
е, езу-чаңчылдарывысты
кадагалап, салгалдарга
арттырар сорулгалыг
чаа сеткүүлдүн кол ре-
Аяс Монгуш чылган-
ылбырлады. Сеткүүлдүн
дүрүлгезин сонургап
ус. Өңнүг чуруктарлыг
солун материалдарлыг-
хүрешке көрүкчүлөп кел-
таалажып орду. Шынап-
Күчүтен мөге Аяс Монгуш-
егей чергелиг спорт мас-
ссияның хостуг хүрешке
командазының кежигүнү
т-биле интервьюларны,
сураглыг мөгелер дуга-
тааларны, Россияның хө-
өгелериниң тренери Юрий
ский-биле интервьюну,
Чан мөгежи Дамиран
дугайында чүүлүдү хү-
нактар дораан сонургап
чугаажок. Чаа сеткүүл-
ыкче үнүп эгелээнинге
турарын ТР-ниң Чазак
Ш.В.Кара-оол илередип,
коллективке чедишкенин
зеп, дөжек доюн демдег-
ар «Хүреш» — «Сүбедей»
е 150 муң рубльди детким-
ыр берди.

ай-Хаак» студиязының
ры «17 дугаар регионда 17
еп боттарының он чеди
ын демдеглер турар. Сүт-
жуундан үндезилетинип
нган бо коллектив Тыва-
ыктарының сонургалын
чаалап ап шыдаан. Байыр-
ныяк ыраажылар чылган
н тудуп, ырлашты. Хөгжүм
ының генералдыг дирек-
О.П.Кара-Сал деткикчилеп,
ге «Анай-Хаактың» ырла-
иктен дискилерин белекке
Оон аңгыда Өвүрдөн Начын
ылдыс Монгушка, Арзылаң
о Амир Монгушка, Маадыр
ка акша-биле деткикчилеп,
и сайзырадырынга кирип

Эрткен чылын Наадым хүрежинге
шүүлген Кара-Сал Эрес база бо
хүреште чогул. Бо-ла хүннерде
чамдык черлерде кожун наадым-
нары болуп турар болгаш ыңдыг
чадавас. Ынчалза-даа дөрт Арзы-
лаң мөге бар. Ол дээрге Маадыр
Монгуш, Амир Монгуш, Андрей
Хертек база чоокта чаа Арзылаң
атты алган Сайын-Белек Түлүш

ла, аныяктар тутчуп турда, саат
чок, магалыг. Сегиржип алган
соонда, ыяап-ла кайы бирээзи
октаар. Ынчангаш бирги салыг
дыка шалыпкын эртер. Мөгениң
майы кадырык дээрзинге бо
удаада база катап бүзүредивис.
Барып-барып Арзылаң мөге, ба-
рып-барып, үш хүн улаштыр шүг-
лүп турган (!) Сайын-Белек Түлүш

Кайызын-даа кандыг дээрл.

олар-дыр. Бо чазын Сайын-Белек
Түлүш үш хүн улаштыр шүүлген:
Улуг Тиелгениң 65 чылынга
тураскааткан хүрешке, май 7-де
Чадаана хоорайга Арзылаң Ча-
мыяң аттыг долгандырыг хүреш
соонда «Тулган мөге» ат дээш хү-
решке база даартазында Эрзин
кожунга болган хүрешке. Ынчан-
гаш аңаа Арзылаң мөге атты ты-
выскан. Республика Хүнүнге турас-
кааткан хүреште Начын мөгелер
кымнарыл дээрге, Семис-оол
Опанас, Монгуш Начын олар-дыр.

Хүрештиң бирги салы.
Хүрештиң тайылбырлакчызы,
Тываның Улустун хөөмейжизи
Коңгар-оол Ондар девип үнгөн
мөге бүрүзүнүн каяа, кым-биле,
канчаар хүрежип турганын, кандыг
ат-сып чедип алганын чаңчыкканы-
биле кончуг солун кылдыр чугаа-
лап, оюн-баштак чаңы-биле көрүк-
чүлери өөртүп олурду. Шынап-

бирги-ле салыгда Москваның сту-
дентизи Саян Монгушка октадып-
ты. Билдинмес, танывазы, чаа мөге
боорга ынчаары ол ийикпе, Сайын-
Белек кээп дүшкенин безин эскер-
бейн барган хире болду.

Көрүкчүлериң алгы-кышкызын
чүү дээр! «Ам база Сайын-Белек
шүглүр боор деп бодап ордум. Ии,
дадайым, ам та кым шүүрү ол.
Аныяктарның кайызы-даа шүглүп
болур эвесле» дижи, көрүкчүлөр
хүрешке улам сиңигип ор. Дыка
солун хүреш бооп-тур ийин. Шы-
нап-ла, Маадыр Монгуш-даа,
Андрей Хертек-даа, Александр
Хуурак-даа, Начын Монгуш-даа
удурланыкчылары-биле дыка үр
тутчуп-тутчуп, бүгү күжүн үндүрүп
тургаш, октап турлар. А оларның
онагларында кижип орта танывас
аныяктар таваржып турар де. Чүү-
ле бооп төнер ийик.

Ийги салыг. Ам шыырак мө-

гелер артканы билдингир. Маадыр
Монгуш Моолдун хүрештиң Шон-
хор дээди школазының өөреникчи-
зи Төмүр Ооржакты база-ла арай
деп октады. Бүрбүчүк Буян деп
аныяк мөге көстүп кээп-тир. Кон-
чуг-даа шалыпкын хүрежир. Боду-
нун онаан октааш, дараазында
салыгже кирди. Күзечи Куулар
дыка-ла өзүп каап-тыр. Эът-ханы
езулуг чедишкен. Россияның
чыынды командазының кежигүнү,
чемпион атты чедип алган кижип
ыңдыг ыйнаан. Улан-Баторда өөре-
нип турар (Шонхор) Айдың Мон-
гушту ол чараш кылдыр октады.
Бирги салыгда Арзылаң мөге
Сайын-Белек Түлүштү октап каан
Саян Монгушту Александр Хуурак
октап кагды. А.Хуурак аныяктар
хүрежинге шүүлгеш, «Ока» авто-
машинаны ап турганын сактыр
боор силер. Монгуш Начын (Эрзин-
ден Д.Радийни), Соном Соян (Шивит
Шораанны), Тежит Отчугаш
(Д.Чаянны) олар онагларын чииги-
биле октады. Арзылаң мөге Амир
Монгушту А.Донгак октаан. Өвүр-
нүн ийи оглу душчуп келген: Айдыс
Монгуш биле Сыдым-оол Монгуш.
Бот-боттарын билчир мөгелер
элээн тудушкан соонда, Сыдым-
оол октап кагды. Р.Кенденбиль
аттыг салым-чаянныг уруглар
школазының чурулга салбырын
дооскан өөреникчизи Сыдым-оол-
ду ол школаның башкызы, хүреште
тайылбырлакчылап орап Коңгар-
оол Борисович чоргаарланып,
мактап шаг болду.

Үшкү салыг. Арзылаң мөге
Маадыр Монгушту демин кончуг
шалыпкын хүрежир деп организм
Бүрбүчүк Буян октап кагды. Коң-
гар-оол Ондар Арзылаң мөгени
хүндүлөп, солун чугаазын эгеледи-
ле. «Бир катап Моолга аныяктар
ортузунда ат-сураа алгаан ыраажы
эр коргунчуг даштыкы машиназын
мунуп алгаш халдып келгеш, Маа-
дыр Монгушта-ла барган: «Силер-
биле чурукка тырттыртып алыр
дээш келдим, акым. Мен бичии бал-
дырбээжек оол халып турумда-ла,
хүрежип чоруп турдунар, бажы-
нар көгергиче ам-даа хүрежип
чоруп турар-дыр силер, чогум
черле каш харлыг силер, акым?»
дээрге, бистер кыдыындан дыңнап
кааш: «Акым алдан харлыг» деп
баштактарынывыска, ол эр шуут
магадал ханмаан болбас ийикпе!»
—дээш, Коңгар-оол Борисович
аажок амырап каттырар-даа.

Бо салыгда Монгуш Начын
онаан октады. Сыдым-оолду Алек-
сандр Хуурак, Тежит Отчугашты
Аңгыр Куулар, Андрей Монгушту
(ол база-ла шүүлгеш автомашина-
ны ап турган болгай) Соном Соян
октады. Андрей октаар часкан бол-
дур ийин, Соном шыырак мага-бо-
ду-биле-ле басты. Сыдым-оолду
Күзечи октаан. Сүт-Хөлдөн шыы-
рак, аныяк мөге Сайдаш Монгушту
Александр Хуурак даяндырыпты.
Семис-оол Опанас биле Андрей

Хертек база онагларын октагылап
алды.

Дөрткү салыг. Сес мөге арткан:
Андрей Хертек, Начын Монгуш,
Күзечи Куулар, Александр Хуурак,
Аңгыр Куулар, Соном Соян, Буян
Бүрбүчүк.

Андрей Хертек биле Семис-оол
Опанас душкан. Андрей бир тут-
каш шывадаарга, Опанас оранчок
тура тукпуртуланып маңнап чоруп-
чоруп, доктаап алды. Үр болбаан-
да, Андрей арыг тиелгени чедип
алды. Начын Монгуш биле Алек-
сандр Хуурак таварышкан. Начын
удавас Кыдатка болур улуг хүреш-
ке киржир ышкыжыл. Дөрт хончу,
аай-дедир хончулажып тура, шаг
болганда, А.Хуурак октаан. Аңгыр
Куулар (Өвүр) биле Күзечи Куулар
(Чыргакы. Чөөн-Хемчик) душкан.
Ийи дүргөн хүрештиг аныяктар ды-
ка-ла чараш тудушту. Дораан-на
сегиржип алдылар. Шыырак хөде-
лип тургаш, Аңгыр октап алды. Би-
чежек дурт-сынныг-даа бол, кон-
чуг кашпагай Бүрбүчүк Буян биле
125 килограмм мага-боттук Соном
Соян таварышкан. Буян та канчаар
дүжүрүпкен чүве ийик, Соном кээп
дүшкеш, олчаан турбайн чыдып
берген. Стадионда «Медицина ка-
тастроф» деп каан эмчи машина-
зындан эмчи кээп көргөн соонда,
Сономны тургузуп эккээрге, оң та-
лакы буду бастынмас. Мөге эжи
туруп чадап чыдырда-даа, кылаш-
тап чадап аскаңайнып чорда-даа,
ол дораан маңнажып кээп дуза-
лашпас, мырыңай чанында кайгал
олургулаар мөгелерниң чаржын-
чыын аар. «Четчип чедиржиңер
даан!» деп алгыржырга-даа дың-
навас. Буян Бүрбүчүк-ле октаан
эжин канчап машинага чедирерин
бодап ол-бо чедип, чүктээр-даа са-
гыштыг. Сономны эмнелгеже ап-
парган чүве, аар килдиг кижип эпчок
дүшкеш, кемдээни-ле ол хевирлиг.
Бот-боттарыңа черле сагыш чо-
вангыр болур болза эки-дир ийин.

Бешик салыг. Андрей Хертек-
ти Александр Хуурак октаан. Бүр-
бүчүк Буян биле Аңгыр Куулар —
ийи дүргөн хүрештиг мөгелер бир-
де бирээзи, бирде өскези чая
тырткылажып каап, көрүкчүлериң
сонургалын оттуруп, амырадып,
элээн тудушкан соонда, Буян
октаан.

Алдыг-сөөлгү салыг. Солун
чүве чүл дээрге, сөөлгү салыгда
Арзылаң-даа, Начын мөгелер-даа
артпаан — шупту октааткан. Ийи
аныяк мөге арткан. Александр
Хуурак биле Буян Бүрбүчүк. Буян
дүргөн боду халдап-ла турар, а
Хуурак арга-дуржулгазы улуг бол-
гаш, бодамчалыг болуп, аткаар-
лап-ла, аткаарлап-ла чоруп тура,
Буянны бир сегирип алгаш, чая
сокту, ынчалза-даа ол алыспайн
барды. Буян удурланыкчызын ийи-
даа катап каар часкан. Халдап-ла
турар. Элээн болганда, Буян арга
кылып чыдар аразында, Алек-
сандр ону даяндырыпты. Ынчан-
гаш Александр Хуурак шүүлген.

Шүүлген мөге аът, ноутбук, ал-
дын медаль, кубок, дипломга
төлептиг болган. Үжүрлөшкен
Б.Буян «Эржей» турбаазага дыш-
таныр (ийи кижиге) путевка, аът,
медаль, кубок, дипломну алды.
Өскелери база хойдан эгелээш,
янзы-бүрү өртектиг белектерни
алды. Шаңналдарны ТР-ниң Хүреш
федерациязының даргазы А.П.
Дамба-Хуурак тывыскан.

Тыва хүрештиң алдар-адын
аныяктарывыс делегейге улам
алдаржыдар. Тыва хүрештиң келир
үези аныяктарда-дыр дээрзинге
бүзүредивис.

**Байырлал хемчеглериниң
чуруктарын Ай-кыс МАСПЫК-
ООЛ тырттырган.**

БИЧЕ ЦЕХТЕРГЕ ХАМААРЫШТЫР

Көдээ ажил-агыйның продукциялары-биле бараан бүдүрер цехтер чер санында ажиттынып турар. Кайда кандыг цех ажиттынып турарыл? Биче-цех дээн соонда эвээш санныг кижиге ажилдаар хевирлиг, олар каш кижиге ажилчын олут тургузарыл? Кааа баргаш ажилдап болурул?

Алимаа КУУЛАР.

Кызыл хоорай.

«Шын» солунун номчукчузунун бо айтырынга Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыдының оралакчызы **Алдай-Мерген ХОВАЛЫГ** дараазында делгеренгей харыыны берген.

Хары: Эрзин суурда «Арбай» КААБК-тың (СПОК-туң) баазында алгы эттээр цехке 8 ажилчын олутту ол цех тургускан. Бо хүннерде цех ажилдап эгелээн.

Бо мини-цехти тургузарыңа 3,7 млн.рубльди чарыгдан, ооң иштинде технология дериг-херекселдери садып алырыңа республика бюджетинден 3,0 млн.рубль, бүдүрүлгө оран-савазын эде чаартып кылырыңа 0,7 млн.рубль үнген. Кожуунуң көдээ ажил-агый эргелели 125,0 муң рубльдин кады акшаландырышкынын хандырган. Цех чиг эт-биле хандыртынган.

Оран-саваның эде дерилге кылдыгын, аңаа көрдүнгөн акша-хөргөңи долузу-биле шынгазтынган.

Чөөн-Хемчик кожуунда «Өг» КУБ-туң баазында кидис өөр цех база баштайгы бараанын бүдүргөн. Бо бүдүрүлгөдө 5 ажилчын олутту тургускан. Бо цехке бүдүргөн кидис ине эрте бээр чымчак болганы-биле оон дараазында чоорганнар, матрас, ук, бөрт аймаа даараарыңа ажылгап болур.

Мындыг хевирлиг цех Мөңгүн-Тайга кожуунга база турар. Бо хүннерде ону дериг-херекселдерин өйлээр талазы-биле ажил кидин түлүк чоруп турар. Сентябрь айда ажылгалче кириер деп планнаттынган. Бо хүннерде кидисти дыгый кылырыңа тускай дериг-херекселди Абакандан садып алып дээш керээни чарган.

Бо цехти тургузары-биле 2009

чылда ниити түнү 4,825 млн. рубльди үндүргөн болгаш ол шынгазтынган, республика бюджетинден —3,825 рубль, бүдүрүлгениң бодунуң акша-хөргөңизи 1,0 млн. рубль.

Сүт-Хөл кожуунда алгы эттээр талазы-биле цехтин дериг-херекселдерин кылып талазы-биле ажил доозулган. Август 28-те баштайгы бараанын бүдүрүп кириптер. Маңаа ажилдадыры-биле 3 кижини «Арбай» кооперативтин баазында өөрөткен. 500 алгыны чондан садып алган.

Барыын-Хемчик кожуунда Кызыл-Мажалык суурда «Барыын» КХН машина-трактор станциязының баазында мал согар, эт болбаазырадыр цехти ажадыры-биле 28,400 млн. рубль өртөктөгү төлөвилел смета документтерин ажилдап кылган. 2009 чылда республика бюджетинден 4,043 млн. рубльди аңгылаан болгаш ону шынгазтынган, ооң иштинде технология дериг-херекселдери садып алырыңа 2,28 млн.рубль (соодукчу — 1,57 млн.рубль, мал согар цехтин дериг-херекселдери — 0,708 муң рубль), бүдүрүлгө оран-савазын эде тударыңа 1,74 млн.рубль,

бүдүрүлгениң бодун акшаландыраарыңа 250,0 муң рубльди аңгылаан.

Оон аңгыда «2009-2010 чылдарда Барыын-Хемчик кожуунда муниципалдыг тургузууга биче сайгарлыкчы чорукту сайзырадыры» муниципалдыг программаның күсели-биле муниципалдыг бюджеттен 2,774 млн. рубльди аңгылаан.

Бо цехти ажылгалче долузу-биле кириеринге немей 15,5 млн. рубль херек. Цехтин күжү бир ээлчегде 3 тонна чедир малды согар арга-шинектиг. 6 ажилчын олут тургустунар. 2009 чылдың декабрь 25-те «Барыын» КХН болгаш «Двина» КХН-ниң аразында чарган керээз езугаар цехти эде тудуп, дериир ажилдар чоруп турар. Тускай план четкизи езугаар бо цехти эде дериир талазы-биле ажилдар август 20-ге чедир доостур. Баштайгы продукцияны сентябрь айда бүдүрер.

Эт болбаазырадыр талазы-биле мындыг цех Чөөн-Хемчик кожуунда «Урянхай» КХН-ниң баазында база тургузар дээш ажилдар чоруп турар. База сентябрь айда ажылгалче кириер деп планнаттынган.

Сүт аймаан болбаазырадыр

цех **Чеди-Хөл кожу «Огжам» КААБК-тың** баазында сүт болбаазырадыр цехти ажадыры-биле Абаканда «Тоду дизайн» КХН-биле 2010 май 12-де керээни чарган. Бо хүннерде цехтин дериг-херекселдерин тургускан. «Огжам» КААБК Ак-Тал суурда Н.Кудумчузунда 1 дугаарлыг да сүт хүлээп алып пунктугузар дээш чер участогулаар, документацияны до болгаш сүт болбаазырадыгарлыкчы ажил-чорудуга лээриниң талазы-биле чоруп алып талазы-биле ажилдап рудуп турар. Маңаа 2 ажилчын олут турар.

Ниитизи-биле бо цехтергузуп тургаш, чер участогулаар, ажилдаар тускай мергидиглер чок болганы-биле харыысалгалыг ээлер тымындыг чүүлдерге таварылар. Бо цехтерниң баштайгы боттарының барааннарын даа берген болза, колдуу ажилгалче кириер. Ынчан мергежилдин эде өөренип ам-даа орай эвес дээрзин чугаалаксап тур мен. Мээрим-биле Мөңгүн-Тайга өөр цехке ажилчыннар нег турар, ынчангаш айтырып турар Алимаа Кууларны турар чериниң аайы-биле хаара тудар төптөр-биле хажырын сүмелээр-дир мен.

Тываның «Тос эртине»

УРБУН-КАШПАЛДЫҢ ТӨӨГҮЛҮГ ЧЕРЛЕРИ

Чиңге хем

Саргол аксының дужунда Улуг-Хем кежир Чиңге хемниң аксы. Бо хемге хамаарыштыр төөгүлүг болгаш солун черлер база эвээш эвес. Революция мурнунда Чиңгениң чагырыкчызы Дыкыр-Чалаң дээр кижиге турган, баштайгы оралакчызы — Килең-Хүндү. Дыкыр-Чалаңның хеймер оглу Дадылаа Тулуш Дыкырович «Найрал» совхозтуң улуг механизатору база катер капитаны чораан. Ук-ызыгууру бай дээш ону школага өөрөтпээн.

Аксак-Хөнек төөгүзү

1800 чылдар эгези үеде Чиңге хем унунга аксак аныяк оол келген. «Дөштүг-Өдек» деп черге чадыр тудуп алган. Ол шагда аңмең элбек. Арыг агаар, арга-эзим, өрт-сиген чыды сиңген оолду койгун хамаанчок, аңнар безин шоолуг чыт какпас. Ол оол эгезинде чачогуң чогаадып кылып алган. Өргөдөн, койгун-торлаа борастаар боду, чоорту езугу аңчы апарган. Улам дуржулга кирип, тооргу аңнап, ооң хининиң үнелиин билеп, садып-саарып эгелээн. Тооргу кезек девискээрде турган, когун үспезин, өзөрин ожаап, хереглээн өлүрүп ап, колдуу кыдат данчаатыларга саарып амдажып берген. Элээн чылдар эрткен. Келзе-келзе хөлчөк бай апарган.

Ол девискээрдэн эртип, Устан бээр хөлчөктерлиг. Күс келирге чүс боолуг, чүс аъттыг динчи-лерни, өлүкчүлерни аъткарып-дериптер харыктыг апарган. Ол хөй өлүктү кыдат, моол, хакас, орус база тыва байларга сайгарып

кажараан. Аксак-Хөнек хөлчөктериниң ачызында хамык мал-маганы кедергей өскөн. Хемнер уннарныг сынышпастан. Кижиге эмин эрттир баяаш, чер-чуртунуң кызызынга чедип, бактап: «Мен мындыг улуг бай кижиге, бо кадыр-кашпал, кызы черлерге чораан херээм чүл? Эне-Сай уну делгемнер, хову-шынаалар чок эвес?» деп доңгун бодалга алыскан. Хамык ара-албатызынга көжөр деп чарлык үндүргөн. Амгы Чаа-Хөл, Шагаан-Арыг, Торгалыг девискээрлеринче барып көшкен. Кайда-чүде делгем шынаа-шык боор, хамык мал чер-чурт, өрт-сиген өскөп, хөй кезини чудаан, дуюгураан. Өскөн ораның көрүнүп, алгырып туруп берген. Шыдашпайн, дедир көшкен. Чиңге аксынга, хем кежип турда, хамык чудаан малдың хөй кезин сугга дүжүп өлгөн. Аксак-Хөнек оларын үндүр сөөртүп тургаш, боду база сугга эндээн. Кандыгдаа кижиге төрөэн, өскөн чуртун кажан-даа бактап болбас. Аксак-Хөнек ашак ийи кадайының улуундан Дукуйлаң, аныяк кадайындан Дажы деп оолдарлыг. Дажы өөрениринге сундулуг, ынчангаш моолдун Улуг-Хүрээге эртем четкен, улуг лама-башкы болган. Бо ийи эр адазының арткан мал-маганын деткерип, хөлчөктерни башкарып шыдавайн барган. Лама-башкы четкен эр улус-чонга бодунуң эртеминиң аайы-биле ачы-дуза кылып чоруй барган. Ынчалзажок оларның ажы-төлүнүн ажы-төлү салгал дамчып, тарай берген, бо үеде оларның уре-садыының чедип келгени солун.

Ырай-Хам

Саргол, Чиңге, Шөгүр, Урбун хемнер уну, ол чооктуң улуг хамы чораан. Кончуг илби-шидилиг, чүве

эндес, өттүр билип каар кижидир. Улуг-Хем куду баткан сал даакчылары Чиңге аксынга доктаап, дыштанып турганнар-дыр. Хам сал даакчылары келген-дир. Татар-хакастар-биле харылаалыг чораанындан орус дылдың ужу-кыдыын билир. Бир кижиниң холунда безерек, чараш балды көзүлгөн. Ырай-Хам балдыны беринер азы садынар деп, суйбап, тудуп шаг болган. Хоржогун билип кааш, холунда балдының демирин кызырадыр дайнап чий-ле берген, сывы арткан, ону көргөн салчылар кортканындан буу-хаа дезипкен. Балды хамга ынчаар арткан.

Бир катап Чиңге бажынче бир аалга хооп четтирген. Аныяк херээженниң божууру бергедээн турган. Хам бүгү байдалды шынчилеп көргөш, хем аксында, тараа бугазында инек доора чыдыпкандыр, ону чайладыр ойдадыптар болза эки-дир диген.

Ийи аъттыг оолдар шалыпкын келирге, буганы доора кежилдир инек сеги чыткан, оолдар инекти төрөпчилээш, чайладып каапканнар. Аалга кээрге аныяк ие чииги-биле божуп алган болган.

Ырай-Хам өлүрүнүн мурнунда: «Бо чоок-кавыга мээң соом салгап херээжен хам укталыр-дыр» дээн. Сөөлүндө Баян-оолдун иези Долчаңмай хам ол болган.

Чуңма-Халыыр

Чиңге аксындан бичии чоктап орага, өг дег ийи улуг гранит даш бар. Оон аразы кыры дурту четпес, ол кызы черлеп хем дыкпыш саарлып бадып чыдар.

Өскээр агар ун чок. Хемниң он талазында Алага-Даа, өске талада Кара-Туруг база Дегелиг тайгалары. Ол ийи тайга-дагларже, шоорааннарже те, чуңма колдуу бо ийи

өг дег даштар ажа шурап, ол-бо эрикче аргыжар, ынчангаш ол чер Чуңма-Халыыр аттыг болган

Мөге-Кадай

Алага кырынга, Чиңгеге мөге кадай чурттап чораан. Ады Амак Ховалыг (1904-1974). Мөге-Кадай үезинде кады чурттап чораан улус ону хүндүткел-биле сактып чугаалаар чораан. Алагага аът шанаа ыяшты, сигенни-даа боду сөөртүп эккээр. Эн ылаңгыяда көш үезинде ажы улуг. Ийи барба тарааны шарыга чайлыг салыптар. Узун шилиндек, багай чаң чок, ээлдек-эвилең. Мөге-Кадай турган черге, күш үезинде безин ашактар мөргөргөштендир сестир. Иштиг тос танма пашты көдүрүптер мөге. Шээр малды хүлээш хемге хем кежирер. Бир хойну чамдыкта ийи кижиге хемге барып салыр, а Мөге-Кадай ийи хойну ийи колдуунга көдүрүптер.

Чаа-Хөлге база Балыктыг-Сепке үр чурттаан. Мөге-Кадай чаңгыс уруг божан. Ол уруу хөй божан, ийи катап ийистээн. Ажы-төлү амгы үеде Улуг-Хемниң Эйлиг-Хемде, Тес-Хемде, а Чаа-Хөлде библиотека ажылының хоочуну Чозуту Долгар Түлүшевна ажы-төлүнүн ажы-төлүн карактажып чурттап чоруур.

Семис-Чагырыкчы

Даа, Бээзин кожууннар тергии-делиниң үезинде Угер-Даага чарылгалыг Чаа-Хөл девискээриниң баштыңы Семис-Чагырыкчы чораан. Чогум ады Түлүш Дүктүг-Эник деп кижиге-дир.

Чиңге аксынга элээн өрү чоктап кээрге, «Чуңма-халыыр» деп чер бар.

Оон дужундан Алага кыдыынче үне бээрге улуг бар, Семис-Чагырыкчы ор чыл хире чурттаан, ол кады улуг, семис боду чедиртип, тып, улузун шүүдедип шаг. Ол чоокка бүгү талазы чоруккур, чараш, чыраа-сатыг Эмчик ашак чурттап чораан. 1921 чылда Бүгү Тандының тургузукчу шуулганын жирде Семис-Чагырыкчының көрүштүг чыраа-саяк билер болгаш келдиртип Таңды Суг-Бажынче улаарыңа солустур мундуруп, лиг база боттаң аъттарлыг келген-дир.

Семис-Чагырыкчы Эр Хөлдүн үстүндө «Бузулган» деп шыкка, сеп чоогунга лаглар турган. Ол черге сөөк Ада-чурт дайынынга хөй сөөнээн, ССРЭ-ниң Дээди Сөңүниң депутаты чораан, алдында алыс-алдында чыдаан, алыс-алдында чыдаан чылдарында чайлаглаан. Семис-Чагырыкчы семис аът мунмас, эзерге сыңма чангаш тергелиг аътка ол чорук кылып. Ол тергелиг Элегес-Аксының калбак кылыр эртип чыдырда, «оттуг-терге» дүп кээрге, ады былдай дүргезиниң салаазынче киргеш, кемдээш, ийи ай бот чок апарган дээр чораан.

Дегүт ДЕМ

Чаа-Хөл суур.

АМЫДЫРАЛГА, АЖЫЛ-ИШКЕ ТӨЛЕПТИГ

Хостуг хүрештин, цндезилекчилеринин, бирээзи

реш — бистин рес-
а аныктарының
массалыг оюннар-
Амгы үеде Тывада
евиринге ССРЭ-нің
орт мастери Алек-
у, делегей чергелиг
ерлери, Олимпий
иң киржикчилери
Монгуш, Лориса
опа, Россия болгаш
ының чемпионнары
и, 3-кү шаңналдыг
дилекчилери, деле-
спорт мастерлери
юл, Артыш Доржу,
мбулак, Аян-оол
елгер-оол, Опан Сат
ыда, 200 ажыг спорт
и, 400 хире спорт
кандидаттар бар.

решти бистин респуб-
радыр, ону аныктар
нептередир, хевис
и келгеш, боттарының
эн көргүзүп келген,
тинге болгаш ССРЭ-
я Федерациязының
орайларына, делегей
рынга эки түңнелдер-
елерни чедип алган
ыска улуг өөрүшкү-
дип, оларга мөгейип

ыг хоочун мөгелери-
зи Марталай Санаевич
күннерде мугур 70 ха-
еп турар. Ам ол хоо-
йында номчукчуларга
көрейн.

й Санаевич Ооржак
иң август 18-те Тыва
убликаның Барыын-
уунун Ак деп черге
Ооң ада-иези, өгбе-
урундан малчыннар,
тар чораан. Ынчангаш
ичи чажындан тура,
иң халбактанып, ойнап
үн арат кижиниң оглу
чүве дээр: сиген кезер,

М.С. Ооржак студент эштеринин аразында (солагай талазындан) Даний Дадар-оолович Монгуш, Анатолий Лакпаевич Оюн, Марталай Санаевич Ооржак, (артында турар) Мам-оол Хертекович Самданчап, Ким-оол Часыдакович Монгуш. Олар 1972 чылда Новосибирскиниң инженер-тудуг институдун доосканнар.

чылгы күзеттээр, инек, хой кадарар
— Марталайның ынчангы эки-ле
быжыкпаан эгиннеринге кандыг
ажыл онаашпаан дээр.

Школа назыны чеде бээр, ол
Дөң-Терезиниң школазынга барып
өөренген. Кажан ол 7-ги классты
доозуптарга, Кызылдан башкылар
келгеш, эки өөрөдигелиг оолдар,
уругларны найысылалга өөрөдир-
биле чыып чоруп турган. Марталай
Ооржак база оларның санынче
киргеш, 11-ги классты Кызылдың
ийи дугаар школазынга 1962 чылда
дооскан. Ол үеде школачыларга
ажылчын мергежилди база өөрөдип
турган. Марталай Ооржак 4-кү
разрядтын чазаныкчы, бызаңчы
мергежилдин чедип алганының
дугайында тускай шынзылга

бижикти база холунга алган.

М.Ооржак Кызылдың 2 дугаар
школазынга хостуг хүрешке
белеткелин улам күштелдирген. Ол
үеде Марталай 52 килограмм
деңзиге оолдар аразында Тываның
чемпиону турган. 1960-1963 чыл-
дарда Тываның шилдек коман-
дазының кижигүнүгө кирип,
команданың капитаны-даа турган.

Марталай Ооржак баштайгы
күш-ажылчы базамын ынчангы
Тываның эң-не улуг дээр бүдү-
рүлгези «Тыва даг-дүгү» тудуг
эргелелинге бызаңчы мергежилден
эглээн. Бир чыл болганда, аңаа
Совет Армияның хүрээленинче
келдиртишкен келген. Ыраккы
Чөөн чүкке ол 3 чыл шериг албан-
хүлээлгезин эрттирген.

Ол баштай Ыраккы Чөөн чүк
округунун спортчу ротазындан
шериг албанын эглээн. Ол аңаа
Ыраккы Чөөн чүк округунун бирги
чери дээр маргылдаага бодунун
деңзиге бирги черни бүзүрел-
ди-биле доктаамал ээлеп келген.
Спортка бедик көргүзүглери дээр
Марталай Ооржакты шериг окру-
гунун командылачы бир чыл эрт-
кенде ону Хабаровскиниң команда-
техниктиг училищезиниң курсан-
тызынче шилчиткеш, сержант эрге-
ни тывыскан. Ону ол училищеже
шилчиткенин кол-ла сорулгазы
— ССРЭ-нің Чепсектиг Күштери-
ниң шериг училищелеринин ара-
зынга бирги чер дээр маргылдаага
белеткээр. Үш ай белеткелин
соонда ол улуг маргылдаа Костро-
ма хоорайга болган. ССРЭ-нің бүгү
шериг училищелеринин аразында
болган маргылдаага ол 52 кило-
граммга кымга-даа октапайн,
чемпионнап каан. А оларның
командазы база бирги черни
эглээн.

Ол улуг маргылдаага бедик
түңнелди чедип алганы дээр
Марталай Санаевич Ооржак Ырак-
кы Чөөн чүк округунун шериг
командылачызы — генерал-лей-
тенантының холундан «Ада-чуртун
Улуг дайыныга Тиилелгениң 20
чыл ою» деп юбилейлиг медальды
алган. Ол шеригге тургаш Ыраккы
Чөөн чүк округунун 5 дакпыр
чемпиону, «Спартак», «Урожай»
эки тура спорт ниитилелдеринин
Сибирь зоназының талазы-биле
чемпиону турган, Россия Федера-
циязының Улустарының чайгы VI
Спартакиадазының киржикчизи.
Ленинчи комсомолдун 50 чыл
оюнга тураскааткан Новосибирск
областың бирги чери дээр мар-
гылдаазынга база чемпионнаан.

Марталай Санаевич шеригден
халажып келгеш, аңаа чедип алган
спортчу бедик арга-дуржулгазын

аныяк-өскенге күзөлдү-биле
дамчыдып берип эглээн. Хостуг
хүрештин нарын аргаларын шиң-
гээдип, өөрөнип алыр дээр аныяк-
тар ам-даа хоочун мөгөден арга-
сүмени айтырып чоруурлар.

Марталай Санаевич 1967 чылда
Новосибирскиниң инженер-тудуг
институдунун студентизи аларгаш,
бүгү күжүн өөрөдигезинче
угландырып, спортун база кагбайн
келген. Ол институтту дооскаш,
бодунун чедип алганы тудугжу
мергежилдинге 30 ажыг чылдар
ажылдаан. Ол тудуг талазы-биле
бөдүүн ажылчындан тудугжу-
инженер, улуг-улуг тудуг бүдү-
рүлгелеринин бирги удуртукчузунга
чедир ажилдаан.

Оларның кол-колун алырга
мындыг: ол Барыын-Хемчик ко-
жуунун кол архитекторунга, Тыва
септелге-тудуг организациязының
янзы-бүрү адырларына кол
инженерлеп, удуртукчулал чораан.
РСФСР-нің профессионал-тех-
никтиг өөрөдиге черинин Тывада
эргелелин даргазының оралак-
чызынга, Тыва АССР-нің Ми-
нистрлер Чөвүлелинге тудуг
ажылын харыылаар адырларга үр
чылдарда кол специалистеп, килдис
эргелекчилеп ажилдаан. Ол
ажылдарының аразындан эң-не
бергежи — Ак-Довуракта «Тыва
даг-дүгү» комбинатының ийги
элчээ болганын ол сактып орат.
Ол ынчан аңаа ажилдап тургаш,
септелге-тудуг эргелелин на-
чальниги турган.

Тудуг ажылынга төлөптиг үлүү,
хостуг хүрешти республикага идеп-
кейлиг сайзырадып, үр чылдарда
үрө-түңнелдиг ажылы дээр В.И.
Ленинниң 100 чыл оюнда юбилей-
лиг медаль-биле шаңнаткан. Күш-
культура болгаш спортту хөгжү-
деринге ачы-хавыязы болгаш хөй
чылдарда үрө-түңнелдиг ажылы
дээр «Тыва Республиканың
алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг
атты Марталай Санаевичке 2002
чылда тывыскан. Россия Федера-
циязының спортунун хоочуну база
Россия Федерациязының күш-
культуразының болгаш спортунун
тергини деп хөрек демдектеринин
эдилекчизи.

Хостуг хүрешти Тывага сайзы-
радып эглээнинден бээр 50 чыл
болган оюн 2009 чылдың декабрь-
ның төңчүзүнде республикага
калбаа-биле демделгезин. Аңаа хос-
туг хүрешти Тывага сайзырады-
рынга төлөптиг үлүг-хуузу дээр
Марталай Санаевич Ооржак Тыва
Республиканың Чазаның Даргазы
Ш.В.Кара-оолдун Чарлыы-биле
Тыва Республиканың «Шылгараң-
гай күш-ажыл дээр» деп медалы-
биле шаңнаткан. Ол күш-ажылдың
хоочуну.

Марталай Санаевич биле Ай-
намаа Биче-ооловна Ооржактар үш
ажы-төлүн бут кырынга тургузуп,
дээди эртем-билигге чедирип,
амыдыралдың делгем оруунче
углап-баштап кааннар. Олар ам 7
уйнуктарының хүндүлүг кырган-
авазы, кырган-ачазы. Кижилер амы-
дыралының эртип келген оруунга
бодунуу-биле түңнелдерин үндүрүп
чоруур. Ынчангаш эртип келген
амыдыралыңарның бединден
Силерге үлө-херээр чогуңгур
болурун, өг-бүлөңерге аас-кежикти,
кадыкшылды, хей-аадыңар киис-
кип, сүлдөңер бедик чоруурун
күздөвис, Марталай Санаевич.

Владимир ЧАДАМБА,
журналист.

ылда хостуг хүрешке Сибирь зоназынга киришкен Тыва АССР-нің чыынды командазының
тери (солагай талазындан) Никита Бедарев, Владимир Крипан, Иван Вильман, Николай
ов, Виктор Винников, Изил Хасанов, Николай Мерешко болгаш Марталай Ооржак олар.

Ярмарканы эрттирер

Кызыл хоорайда Чонну ажилга хаара тудар төп болгаш ТР-ниң Чонну ажилга хаара тударының күрүне албанының агентилели өөредилге черлериниң доозукчуларына хостуг олуттарның республика ярмарказын 2010 чылдың август 20-де «Сүбедей» спорт комплекзинге эрттирерин дыңнадып тур

Ярмаркага психолог (резюме тургузарына, тренингге сүмелер бээр), Сайгарлыкчы чорукту сайзырадырының талазы-биле агентилелдин төлээлери (бизнес-планнар тургузар, бодунуң ажил-херээн ажадар талазы-биле сүмелерни бээр)

киржирлер. Ол ышкаш ярмаркага Тыва Республикага күш-ажыл рыногунда нарын байдалды чавырылдырар талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программаның киржикчилериниң продукциязын база көргүзөр.

2010 чылдың август 17-де №3-КР/10 аукционнун түңнелдериниң дугайында ОТЧЕТ

Арга-арыгның участоктарын арендаарының керээлерин чарар эргени садар азы арга-арыгның өзүмнерин садып алырының болгаш садарының керээлерин чарарының эргелерин садар талазы-биле Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агый талазы-биле күрүне комитетиниң 2009 чылдың декабрь 16-да №134 дужаалында бадылаттыгач Чурумунга дүүштүр №3 кр/10 аукционга киржиринге чагыглар

хүлээп алырының протоколунга дүүштүр аукцион эгелээжеге чедир 3 бижимел чагыг кирген, бүгү чагыгларны күштүг деп санаан. Садыглажырын күзүн аукцион киржикчилеринден оларның долаа түнүн төлээни бадыткап турар документилерни алган, ол дугайында аукционга киржириниң чагыгларын хүлээп алырының 2010 чылдың август 13-те протоколунда дыңнадып айыткан.

А/ч №	Турар чери		Кварталдың тус-кайлаан шөлдүн №	Ылаштың хемчээли (куб)		Порода-зы	Шөлү (га)	Аук-н ед-ның эге өртөз	Долааның түнү (рубль-биле)
	Лесничество	Лесничество-нун участогу		Шупту	Оон иштинде тудуг ыяжы				
1.	Тожу	Хам-Сыра	76/4	692	-	Л	4,5	2269,76	227,0
2.	Тожу	Хам-Сыра	41,59, 76/1,17, 22, 26	125 375	116 351	С Л	14,0	58688,81	5869,0
3.	Чадаана	Сүт-Хөл	139/18	18	16	Л	1,5	1419,05	142,0
4.	Чадаана	Сүт-Хөл	45/15	22	19	Л	1,0	1807,56	181,0
		Шупту:	-	1232	107		21	64185,18	6419,0

аукционну болбаан деп санаан, чүге дээрже чагыглар киририниң хуусаазы доозулгуже чедир аукцион единицаның бүрүзүңге чүгле чагыс чагыг кирген.

Арга-арыг өзүмнерин аукцион единицаның эге өртөз-биле садарының керээзин он хонук дургусунда (2010 чылдың август 27-ге чедир) аукционнун организакчызы-биле (ТР-ниң Арга-арыг күрүмү) чарып алырын аукционнун киржикчилеринге

сүмелзэн.

Муниципалдыг «Ылаш дилер цех» автономнуг албан чери №2 аукцион единицанын езугаар;

Хуу сайгарлыкчы Аңчы Мөңгүн-оолович Кашпына №1 аукцион единицанын езугаар;

«Убса-Нур ыйгылаажы» күрүнениң бойдус биосферлиг заповедниги-федералдыг күрүне албан чери №3,4 аукцион единицаларын езугаар.

Төрүүр хойлар садып тур мен.
Тел. 9-11-46;
8-909 528-35-93.

Күш чок деп санаар
Кызылдың башкы училищезиниң 1994 чылда **Алимаа Викторвна ХОВАЛЫГНЫ** адынга тывысканы РТ №547359 дипломунун читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Арендага берип турар

Ийи өрээлдиг, чунар-бажыңныг, гаражтыг бажыңны арендага берип турар. Келир чери-бетки Каа-Хем, Көк-Тей кудумчузу, 72. Төлөвири-айда 7 муң рубль. Бо чылдың чыл төнчүзүңге чедир төлээр. Газельдер: 7 «а», 15 «а», доктаамы Коктейская. Тел. 8-923-389-88-87.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунунун чагыргазынче хамааты **Март-оол Степанович Ондардан** бажың тудуп алыры-биле Тыва Республика, Сүт-Хөл кожуун, Суг-Аксы сумузу, Бүрбү, 11 «а» кудумчузунда (адресстиг, уг-шии билдингир) ниити шөлү 900 дөрбелчин метр чер участогун арендага бээрин дилээн билдиришкин кирген.

Күштүг болуп турар хоой-лужудулга езугаар бо медээни парлаанындан бээр 30 хонук дургусунда аңаа удурланган билдиришкинни дараазында адрессте хүлээп ап турар: Тыва Республика, Сүт-Хөл кожуунунун чагыргазы.

«Энергострой» КХН

Кызыл хоорайның «Энергетиктер» микрорайонунда 11 дугаар бажыңда чаа 30 квартиралыг, чурттаарына аажок таарымчалыг квартираларны садып тур.

1 өрээлдиг квартира—
44 дөрбелчин метр;

2 өрээлдиг квартира—
72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылгасын, изиг болгаш соок сугларны квартиралар аайы-биле санап турар.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а,
телефоннары: 4-85-29.

Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101.

БОДУНУҢ КВАРТИРАЗЫ БОЛУР!

«Ипотека агентилели» ААН болгаш Россияның Ажаалга банкызын дамчыштыр ипотека чээлизин берип турар.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый — 2-17-09 очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7400. Чагыг 98. Номери парлагже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

Төрүттүнген хүнүңер-биле

Бистиң эргим, хүндүлүг чествис **Артур Чүргүй-оолович ЛОПСАН** август 20-де 40 хар-лаар. Ынчангаш чествиске төрүттүңгү таварыштыр изиг байыр чедирип, кадыкшылды, өг-бүлезинге аас-кежик ижинге чедишкinnerни сеткиливи зындан күзедивис.

Чествис Чаа-Хөл суурнун өртү албанында ажилдап турар. Кады чурттаан эжиниң чөлөнгижи, 1 кыстың, 2 оолдун ынак ачазы.

Хүндүткел-биле,
чуржаа

Чаа-Хөл кожууннун Ак-Тургу суурда чурттап чоруур бистиң ынак ачавыс **Владимир Монгушович КУДЕРНИ** төрүттүнген хүнү август 20. Ынак ачавыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр алдар тудуп, аас-кежикти, кадыкшылды, алдын хүннү, ам-даа үр чыл аравыска чурттазын деп, ажи-төлү, алган эжи дөгеревис йөрээдивис!

Өөнүң ишти, ажи-төлү, уйнуктары.

Квартира садып турар

Чаагайжыды туттунган, 3 өрээлдиг, Бай-Хаакская ку-6-да 94 дугаарлыг квартираны садып тур мен.
Харылзажыр телефон: 8-923-389-84-03.

ШКОЛАЛАР чалап тур

2009 болгаш 2010 чылдарда дээди өөр черлерин дооскан, 500 муң рубль хемч федералдыг деткимче алыр ужурлуг доо ларның аразындан Россия Федерацияз өөредилге болгаш эртем яамызының шилип республиканың дараазында муницип өөредилге албан черлериниң школаларына олуттарны ээлээр кордакчылар конкурзун Республиканың өөредилге, эртем б аныяктар политиказының яамызы чарлап т

1. Барыын-Хемчик кожууннун Кызыл-Мажалык суу ортумак школага информатика болгаш математика башкы;
2. Барыын-Хемчик кожууннун Кызыл-Мажалык суу ортумак школага англи дыл башкызы;
3. Барыын-Хемчик кожууннун Кызыл-Мажалык суу ортумак школага физика башкызы;
4. Барыын-Хемчик кожууннун Кызыл-Мажалык суу ортумак школага англи дыл башкызы;
5. Барыын-Хемчик кожууннун Аксы-Барлык суурда школага математика башкызы;
6. Тес-Хем кожууннун Кызыл-Чыраа суурда Кызы ортумак школазынга информатика башкызы;
7. Мөңгүн-Тайга кожууннун Кызыл-Хая суурда Мөг ортумак школазынга математика башкызы;
8. Бии-Хем кожууннун Сесерлиг суурда ортумак информатика башкызы.

Кордакчыларга негелделер:

—дээди өөредилге черин дооскан үези 2009 болг чылдар;

—хостуг олутта мергежил езугаар дээди эртем;

—дипломунда ортумак баллдарының бедик болуру;

—ажылдаар черинче 5 чылдан эвээш эвес хуусаада кө белени.

Документилер хүлээп алыр чер:

Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш а политиказының яамызы. Адреси Кызыл хоорай, Калинин ку 1 «б», каб. 216, т. 6-11-76, 6-22-54.

Документилерни хүлээп алыр үези:

2010 чылдың сентябрь 3-ке чедир ажил хүннеринде ажил шактарында.

Конкурс эрттирериниң дугайында чарлалды Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар полити яамызының www.tuva-mo.ru деп сайтында айыткан.